
*В.М. Петрушов,
кандидат філософських наук,
доцент Української державної академії залізничного транспорту,
м. Харків*

РЕТРОСПЕКТИВНА АКТУАЛІЗАЦІЯ ТВОРЧОСТІ Л.ШЕСТОВА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ А.КАМЮ

Широко відома теза, що філософія є віддзеркаленням життя мислителя, який її створив, цілком стосується французького письменника та філософа-екзистенціаліста Альберта Камю. Як писав американський дослідник його творчості Т.Мертон у книжці “7 есе про А.Камю”, все життя автора “Бунтівника” та “Міфу про Сізіфа” складалося з подвоєностей, популяризацій, суперечностей, котрі Камю постійно доводилося долати внутрішнім переживанням, немовби заповнюючи та виправдовуючи собою розриви між усталеними уявленнями, в які часто потрапляв [1, 6]. Може саме через це близькими йому по духу філософування були К.Ясперс, С.Кіркегор, Л.Шестов. Ось яку характеристику дає А.Камю філософії останнього: “Шестов... упродовж своєї дивовижної за монотонністю праці постійно звертається до одних і тих самих істин, безконечно доводячи, що навіть найбільш строга система, найбільш універсальний раціоналізм завжди дають збій через ірраціональність людського мислення. Він зазначає всі незначні суперечності та іронічні очевидності, котрі зводять нанівець цінність розуму. В історії як серця людини, так і її духу він цікавиться лише одним винятковим предметом. У переживаннях засудженого до страти Достоевського, в несамовитих авантюрах ніцшеанства, в прокляттях Гамлета, в аристократичному трагізмі Ібсена він шукає, знаходить та звеличує бунт людини проти неминучості. Він заперечує основи розуму, залишаючись на місці, поки навколо нього не виникне мертва пустеля скам’янілої вірогідності” [1, 37].

Зіткнення раціонального та ірраціонального на межі абсурду стає для Камю визначальною темою дослідження філософії Шестова. Але питаємо: що саме цікавить мислителя в цій темі? Як він сам пише – одне: чи дотримується Шестов заповідей абсурду?” [1, 45].

Питання “Чи дотримується Шестов заповідей абсурду?”, по суті, є екзистенційним, а правило пошуку відповіді Камю визначає феноменологічно... Таке поєднання екзистенційного та феноменологічного саме по собі є цікавим кроком мислення і робить ситуацію парадоксально-аутентичною до “накопиченого досвіду Шестова” – “досвіду адогматичного мислення” [2]. Саме адогматичне мислення загострює суперечності між раціональним та ірраціональним до абсурдної форми, щоб потім парадоксальним чином відкрити методологічні шляхи до зближення віри та розуму. Одним із таких шляхів є так звана ретроспективна актуалізація філософських ідей екзистенційно-феноменологічного характеру, котрі містять у собі елементи парадоксальності, контрадикції, абсурду. Але спочатку зробимо деякі загальні зауваження.

Метою звернення до думок філософів минулого є пізнання логіки народження філософських ідей. Та не тільки. Ретроспективне відтворення археології інтелектуально-духовних нашарувань історико-філософських епістем (М.Фуко) дає нам змогу бачити у філософській спадщині минулих поколінь людства те, чому вони свого часу не надавали належної уваги і значення. Тим самим ми робимо спроби заново відкрити минулі часи в їх духовному піднесенні, “осучаснити” їх (М.Гайдеггер), тобто

– актуалізувати. На перший погляд, це – тривіальна думка; історія філософії тільки тим і займається, що вишукує в п'ятьмі часів сучасні проблiски ідей мислителів минулого. Але М.Гайдеггер застерігає від передчасних висновків: “Будь-яка історична наука вираховує майбуття зі своїх визначених дійсних образів минулого. Наукова історія є постійне руйнування майбутнього та історичного відношення до прибуття призначеного. Історизм сьогодні не тільки не подоланий, він ще лише вступає в стадію свого поширення та ствердження... Історична наука є для нас все ще необхідним засобом осучаснення історичного здійснення. Проте це ніяким чином не означає, що історична наука, прийнята сама по собі, в змозі утворювати в буквальному сенсі достатній зв'язок із здійсненням всередині історичного огляду” [4, 32].

Такий “достатній зв'язок із здійсненням (деякої філософської ідеї. – *В.П.*) всередині історичного огляду” утворюється завдяки принципу: “Поки ми не повернемось до того, що вже було помислено, ми не звернемось до того, що все ще треба помислити” [4, 79]. Так як це не дивно, сам Гайдеггер собі й заперечує: “Відстежувати залежність та вплив між мислителями є непорозуміння мислення” [4, 66]. І, немов підтримуючи Гайдеггера, відгукується Камю: “Нескромно було б аналізувати їхні (Ясперса, Гайдеггера, Шестова, Гуссерля, Кіркегора. – *В.П.*) філософські вчення, але цілком достатньо відчуті їхню загальну атмосферу” [1, 36]. Отже, ми навели приклади, коли актуалізація думок (доксем) своїх попередників навіть відомими філософами містить у собі певні суперечності та контрадикції, які в ретроспективному плані постають цілком парадоксальними (“актуалізація заради актуальності” – Гайдеггер). Але ж це не суцільна негативність: виявлення суперечності чи парадоксальності під час ретроспективної актуалізації відкриває можливості до ширшої “публічності мислення в світооточенні” [3, 354]. До того ж Камю наполягає на тому, що “... нелегко задовольнитися лише одним способом бачення, позбавляючи себе суперечності – цієї, можливо, найтоншої форми духу” [1, 74].

Отже, ретроспективна актуалізація – такий спосіб філософської рефлексії, який аргіогі спрямований на виявлення суперечливих форм мислення, здатних до загострення сприйняття досліджуваних проблем шляхом перетину точок зору, висловлених у тексті та інтерпретованих в сучасному значенні їх розуміння. Це визначення за своїм змістом наближається до гайдеггерівського судження про те, що “приведення навколишнього світу до близькості у вбачаючому міркуванні має екзистенційний сенс актуалізації” [3, 359]. Гайдеггер вважає, що така “вбачаюча актуалізація” становить собою “багаторазово фундований феномен”: “Найближчим чином вона (актуалізація. – *В.П.*) завжди належить повній екстатичній єдності часовості (минушості)” [3, 359]. Тож мисленнєве стягування міркувань, висловлених в різні часи та в різних аспектах, з метою їх актуалізації, породжує “ризик” мислити суперечливо, в шестовському сенсі – адогматично, а це означатиме – як за межами раціонального, так і за межами ірраціонального. Камю наводить в цьому контексті свою думку: “Мислити – означає заново навчатися бачити, розвинути увагу; це значить керувати своєю свідомістю, зводити у привілейований стан кожен ідею та кожний образ, як це робив Пруст. З точки зору парадоксу, все є значним. Кожна думка цінна своєю усвідомленістю... Шлях пошуку прокинутого розуму веде лише в світ суперечностей та безглуздя... Я не можу зрозуміти великого світового порядку, тому для мене світ у безладді. В цій точці думки пересікаються. Підійшовши до своєї межі, розум виносить вирок та обирає його наслідки” [1, 38–39]. Цілком можливо, цією думкою Камю виклав власне бачення ретроспективної актуалізації, тому настав час повернутися до його питання про дотримання Шестовим заповідей абсурду.

Зауважимо, що зміст питання виходить далеко за межі суто етичної оцінки (врешті-решт Шестов мав людське право вільно мислити й чинити так, як того

вимагало від нього життя, а не філософські переконання, і відтак, уникати ідеологізації власної долі) та набуває глибоко онтологічного значення в зіставленні з відомим висловлюванням Анаксимандра в перекладі молодого Ніцше: “Звідкіля речі беруть своє походження, туди ж мають вони зійти неминуче; бо повинні вони платити пені та бути засудженими за свою несправедливість відповідно до порядку часу” [4, 28]. Оскільки у нас мова йде про абсурд, який справді привертав увагу Шестова, то прислухаємося до Камю, до його пояснення походження абсурду: “В будь-якому разі абсурд народжується з порівнянь. Тому цілком відповідально можна стверджувати, що почуття абсурду виникає не з дослідження події чи враження, а здійснює прорив спільно з порівнянням справжньої ситуації з деякою реальністю і під час порівняння діяльності зі світом, що розташований за її межами. По суті, абсурд означає розрив. Він не міститься в окремо взятому елементі, а народжується від їх зіткнення” [1, 41]. Якщо абсурд, згідно з Камю, народжується як “прорив”, “розрив”, в “зіткненні”, то ці руйнівні форми повинні його ж поглинути. Сам же Камю помічає це у Шестова: “Визначаючи, що абсурд протистоїть надії, ми бачимо, що у Шестова екзистенційне мислення сприймає абсурд, але фіксує лише для того, щоб відразу ж його зруйнувати” [1, 45]. Отже, шестовське сприйняття абсурду слід актуалізувати феноменом “мить-ока” (фіксація з одночасною руйнацією). А це зовсім не те, що пропонує нам Камю – “первісно абсурд припускає рівновагу” [1, 46]. З точки зору сучасності, у феноменах віртуальності, квантової механіки, психології, у синергетиці адекватним за змістом і формою є саме шестовський варіант актуалізації ідеї абсурду. Тут можна послатися і на Гайдеггера: актуалізація “мить-ока минуще з власного майбутнього” [3, 338], що добре підтверджується ефектами самоорганізації.

Але ж чи повинен абсурд щось і комусь сплачувати за своє існування? Камю пише: “Екстаз ірраціональності віднімає в абсурду ясність бачення. Шестов вважає розум нікчемним, але вищим від розуму є ще щось. Для абсурду розум також нікчемний, але над розумом немає нічого... Закони природи мають значення у певних межах, переходячи які, вони заперечують самі себе і породжують абсурд. Як пояснення, незалежно від ступеня вірогідності, вони також доречні. А Шестов жертвує ними на користь ірраціонального. Заперечуючи ясність, ми тим самим виключаємо абсурд як одну з категорій порівняння. Людина абсурду не використовує тотожність такого роду. Вона визнає протистояння, але не ставиться до розуму з презирством, при цьому допускаючи ірраціональне” [1, 46–47].

Поставивши віру над розумом, Шестов актуалізував проблему адогматичного мислення “який розум нам потрібний?” То й не дивно, що його відповідь полягала у визнанні автономного розуму, котрий діє парадоксальним чином, тобто бачить свої межі, йде на зближення з вірою, сприймає світ у різноманітті сплетінь раціонального та ірраціонального. За часів Камю таке ставлення до “проекту розуму” здавалося б повним абсурдом. Та філософська сміливість Шестова в тому й полягала, що саме він “дотримувався заповідей абсурду”, не обминаючи їх, а посилюючи їх своїм інтелектуальним та духовним радикалізмом. За це абсурд змушений нашій добі сплачувати парадоксальну “ціну”: наповнювати сучасне буття новими й новими формами абсурдності у вигляді всіляких кризових явищ, наслідків глобалізації, намагань змінити природу людини та ін.

Значення ретроспективної актуалізації філософських ідей у тому й полягає, щоб актуальний план сучасності здійснювався не на ідеологічних, а на ідейних засадах поєднання віри та розуму, і це цілком відповідало очікуванням людства. Камю, палко обстоюючи абсурд, тим самим більше сказав про розум, що засвідчує подвоєність та суперечливість власного мислення, як писав про це його біограф Т.Мертон. При цьому Камю висловлює на адресу розуму аж ніяк не панегірик, а зважені оцінки розуму як

такого, що контактує з абсурдом, лишаючись самим собою, усвідомлює свої межі і, врешті-решт, здатен до метаморфозного перетворення в “абсурдний розум”: “Я стверджував, що світ абсурдний, але стверджував занадто поспішно. Світ сам собою просто нерозумний – мабуть, це все, що можна про нього сказати. Абсурдне зіткнення між ірраціональністю та нездоланим бажанням ясності, відгук якого міститься в самій глибині душі людини” [1, 34].

Цілком можливо, що Шестов зважився написати свій “Апофеоз безгрунтовності”, маючи на увазі “виклик майбутнього” в актуалізованому вигляді, тим самим привернувши увагу нащадків, нас з вами, до гостроти проблеми співіснування розуму, віри та абсурду. Якщо так, то Шестов досягнув своєї мети: сучасний постмодернізм можна, не перебільшуючи, вважати актуальним втіленням шестовського проекту “апофеозу безгрунтовності”. В свою чергу Камю сформулював солідарну з Шестовим оцінку-вирок абсурду як феномену і екзистенціалу водночас, здатному змінити природу людини, розчинитися в цій, вже новій, природі, щоб знову з’явитися в світі в оновленому, трансмутаційному вигляді (і це цілком відповідає духу й букві висловлювання Анаксимандра, яке ми використали як онтологічний каркас для даного тексту): “Визнавши, що сила абсурду міститься в його здатності руйнувати наші потаємні надії, якщо нам зрозуміло, що для збереження абсурду змінив свій вигляд, в чомусь навіть людську специфіку, щоб з’єднатися з недосяжною розуму, але ж миротворящою вічністю. Існування абсурду можливе лише у всесвіті людини. Коли, відштовхуючись від поняття абсурду, розум відправляється у Вічність, розум і абсурд втрачають контакт. Абсурд більш не є очевидним, його неможливо констатувати, не погоджуючись з ним. Боротьбу закінчено. Абсурд і людина з’єдналися, в цьому суть абсурду втрачається разом з дисбалансом” [1, 46].

Вищенаведений хід думки Камю називає “вивертом”, отже, в певному розумінні, абсурдом. Але абсурдність у застосуванні до абсурду є “абсурдний розум”, тобто ситуація, в якій він, ““абсурдний розум”, вбачає гру та капітуляцію розуму перед результатом міркувань” [1, 59]. Як тільки розум усвідомлює свої межі, він перетворюється (трансмутує) в абсурд. “Абсурдний ум” не такий вибагливий, як сам розум. Він не абсолютизує ні раціонально, ні ірраціонально світу. Для нього характерна не-розумність.

Усе це – варіації Камю на тему абсурду, їх багато, всі вони різнопланові, інтелектуально напружені і можуть бути узагальнені головними “заповідями абсурду” (які мислитель називає “наслідками” з абсурду). Це – бунт людини, її свобода та її пристрасть [1, 72]. Той, хто добре знайомий з філософією Шестова, відразу ж упізнає в згаданих “заповідях абсурду” вичерпну характеристику його життя і творчості, чим, власне, дає однозначно позитивну відповідь на питання Камю. Сам же філософ у пошуках цієї відповіді здійснив, словами Гайдеггера, “приведення навколишнього світу до близькості у вбачаючому міркуванні”, тобто, те, що ми назвали ретроспективною актуалізацією: Камю своїми “вбачаючими міркуваннями” зробив світ ідей Шестова більш відчутним, більш фактичним, більш аутентичним сучасній дійсності в контексті переживання та розуміння того, що вже пережив та здійснив сам Шестов.

Тепер декілька слів про надання онтологічного значення висловлюванню Анаксимандра. Ось як його коментує Гайдеггер: “Ми не вміємо довести цей переклад науково і не сміємо вірити йому, спираючись на який-небудь авторитет. Науковий доказ був би занадто плоским, вірі вже немає місця в мисленні. Цей переклад дає змогу лише мислити себе, причому в мисленні цього висловлювання. А мислення є віршування істини буття в історично-минулій співбесіді мислячих” [4, 67].

Ми вже відзначали три аспекти існування абсурду, виходячи з висловлювання Анаксимандра: про появу, зникнення та засудження абсурду “відповідно до порядку

часу”. Завдяки цьому вдалося окреслити онтологічний горизонт ретроспективної актуалізації ідей Шестова в інтерпретації Камю, а саме: надаючи екзистенційного смислу актуалізації ми стверджуємо, що “мислення є віршування істини буття в історично-минулій співбесіді мислячих”. Патетичність мови Шестова та поетизація теми абсурду Камю і є прикладом “віршування істини буття” – істини, яка розкривається в абсурді, яким просякнуті світ, людина, саме буття (“вірі вже немає місця в мисленні” – якщо це каже великий філософ-екзистенціаліст, то чи не абсурдність керує світом..?).

Отже, те, що ми обрали мудрість античного філософа як засіб онтологізації запропонованої ідеї ретроспективної актуалізації, дає нам змогу “лише мислити себе, причому в мисленні цього висловлювання”, тобто, мисленнєво повертаючись в сиву давнину історії філософської думки, ми аутентично (“... в мисленні цього висловлювання”) сприймаємо буття древніх в усій його парадоксальності, в якому все сплачено та все засуджено, а, актуалізуючи це буття, обираємо власну міру справедливості його “щодо порядку часу” – щодо сучасного буттєвого порядку. А як казав Камю (в наведеній на початку статті цитаті), “мораль і шкала цінностей мають сенс тільки у співвідношенні з кількістю та різноманіттям нагромадженого досвіду...”. Шестов володів різноплановим досвідом філософського мислення, який спонукав його розум, науку та мораль засудити “за свою несправедливість” у перевищенні своїх повноважень у встановленні істини. Водночас, у зіткненні абсурду (“необмежені можливості”, “можливість неможливого”) з мораллю та розумом Шестов вважає абсурд “істинним та спокутуючим”, що відкриває шлях адогматичному мисленню здійснювати пошук істини в глибинах абсурдності та парадоксальності. Для Камю це стало приводом для ретроспективної актуалізації ідей Гусерля, Гайдеггера, Ясперса, Кіркегора і, звичайно, Шестова. Що ж до сучасних тенденцій філософування, таких як постмодернізм та інтелектуалізм (публіцизм, література, різні жанри інтернетівського спілкування в наративних формах та ін.), то їм бракує ґрунтовності справжніх витоків адогматично-критичного мислення, яке в них широко декларується. Але ж актуалізація (модернізація) будь-яких форм мислення у відриві від ретроспективного аналізу “найтоншої матерії духу” минулого нічого, крім “капітуляції розуму перед результатом міркувань”, не породжує (як наголошував Гайдеггер, відбувається “актуалізація заради актуальності” [3, 347]).

Традиція як феномен часу і як невід’ємна екзистенція буття має завжди бути присутньою у філософському мисленні, яке спрямоване насправді на продуктивну реконструкцію сучасних духовно-ментальних підвалин. Якщо розум вважається інструментом мислення, то ретроспективна актуалізація є одним із методологічних способів удосконалення цього інструменту. Але ж методологізація розуму міцно пов’язана з традицією його критики і традиція ця чи не найживучіша у філософії: розум, сперечаючись сам з собою, заганяє себе в глухий кут абсурду. Чи не є це свідченням його самодостатності? Отже він, розум, повинен бути тим, чим є. Інша справа, що ми й донині не знаємо його істинної природи і що цілком можливо, віра, абсурд є прихованими його модусами, виокремлюючи які, ми замахуємося на самодостатність розуму і робимо, тим самим, фатальну помилку: протиставляючи віру й розум, підживлюємо абсурд, через що не можемо розгледіти їх космічну єдність, котрій зобов’язані своїм існуванням.

Мабуть, декому із філософів віра здається більш зручною та надійною формою пізнання істини, ніж примхливий та гордовитий розум. Тому Камю робить висновок: “Міру віри, що здійснює стрибок (мається на увазі екзистенційний стрибок. – *В.П.*) у вирішенні парадоксу, визначає міру відновлення цього парадоксу в усьому його обсязі” [1, 73–74]. Але ж він відновлюється щоразу, коли той, хто “здійснює стрибок”,

припускається думки, що віра та розум протистоять одне одному, і це стає фундаментальним витокком скептицизму, котрий ставить під сумнів віру та постійно провокує розум до свого власного заперечення. І все ж він, скептицизм, існує. Позбутися його неможливо, він здатен перетворюватися в метаморфозу мислення з різними відтінками – адогматизму, критики або ж іронії. Тому Гайдеггер, відчайдушно констатував: “Скептика неможливо спростувати, так само як існування істини не може бути “доведено”” [3, 229]. Але сучасність вимагає від нас вже не скептицизму, а рішучих дій, що відображають новий подих мислення, яке можна відчутти в тих прихованих думках філософів минулого, що просвічуються скрізь призму ретроспективної актуалізації. Так, живемо ми в важкий час, але не безнадійний, а тому пам’ятатимемо заклик Кіркегора : “В падінні віруючий переможе” [1, 48].

ЛІТЕРАТУРА

1. Камю А. Миф о Сизифе; Бунтарь. – Минск, 2000.
2. Хайдеггер М. Бытие и время. – М., 1997.
3. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. – М., 1991.
4. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности: Опыт адогматического мышления. – Л., 1991.